

BİR İKTİSADİ SİYASA PROJESİ: MİLLİ İKTİSAT VE BURSA

Turgay AKKUŞ*

Özet

XIX. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun tedricen dünya ekonomisine eklemlendiği bir zamansallığı oluşturmuştu. Tanzimat Fermanı ile başlayan periyotta söz konusu eklemlenmeyi sağlayan hukuki ve iktisadi dönüşümün temelleri oluşturulmuş, Birinci Meşrutiyet sürecinde, İmparatorluğun Batı'nın merkezinde bulunduğu sisteme entegrasyonunda yeni aşamalara ulaşılmıştı. Başlangıcı XIX. yüzyılın başlarına uzanan eklemlenme sürecinin sonunda, Osmanlı Devleti Avrupa ülkeleri için hammadde kaynağı ve pazar haline gelirken, yarı sömürge bir nitelik kazanmıştı. XX. yüzyılın başlarında iktidarı ele geçiren İttihat ve Terakki, devleti içinde bulunduğu her türlü bağımlılık ilişkilerinden kurtararak güçlü bir iktisadi yapı oluşturmak ve imparatorluğun ekonomik yaşamında komprador özellikler gösteren gayrimüslim unsurun etkinliğini kırmak için, milli iktisat siyasasını yaşama geçirdi.

Milli iktisat kavramı çerçevesinde örgütlenen politikalar, başta başkent İstanbul olmak üzere Anadolu'nun gayrimüslim unsurlarının ikamet ettiği şehirlerin sosyo-ekonomik yapısında uzun erimli değişikliklere yol açtı. İşaret edilen değişim sürecinin Bursa ölçeğindeki sonuçlarını irdelemek bu makalenin ereğini oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bursa, Milli İktisat, Gayrimüslimler.

Abstract

The 19th century was the period when the Ottoman Empire was gradually articulated for the world economy. During the period beginning with the Tanzimat Edict, fundamentals of the legal and economic transformation achieving the mentioned articulation were established, and during the First Constitutional Era, new stages were reached in the process when the Empire spent effort to integrate with the system in which the West was in the center. In the end of the articulation process whose beginning dates back to the 19th century, the Ottoman State became both a raw materials market for European countries and semi-colonized. The Ottoman Committee of Union and Progress grabbing the power at the beginning of the 20th century actualized the national economic policy in order to constitute a strong economic structure by saving the state from every kind of dependent relationships and reduce the effects of non-Muslim subjects showing komprador characteristics in the Empire's economic life.

The policies organized around the concept of national economy led to long term changes in the socio-economic structures of the cities of Anatolia where non-Muslims were inhabiting, notably that of Istanbul, the capital of the Empire. The examination of the results of the mentioned changing process observed in Bursa scale makes up the aim of the present study.

Key Words: Bursa, National economics, Non-Muslims.

* Dr.; Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü,
(takkus@uludag.edu.tr).

Giriş

Balkan Savaşları İttihat ve Terakki'nin ittifad-ı anasır siyasasının sonunu getirirken, milliyetçi eksenli yeni siyasaların kapısını ardına kadar açmıştır. Bu çerçeve içinde ülkenin ekonomik yapılanmasında görece bir ağırlığa sahip olan, "sadakatsiz" gayrimüslim unsurların yerine Müslüman-Türk ögenin ikame edilmesine dayalı iktisadi milliyetçilik politikası, "milli iktisat" adı altında uygulamaya konulmuştur. Ağırlıklı olarak dünya savaşının yarattığı zemin üzerinde hayata geçirilen milli iktisat politikaları, başta İstanbul olmak üzere Anadolu coğrafyasındaki pek çok kentteki toplumsal yapılanmayı etkilemiş ve söz konusu yapılar savaşın sonunda yeniden şekillenmiştir. İmparatorluğun eski başkenti ve önemli üretim merkezlerinden olan Bursa, milli iktisat politikalarının belirleyici olduğu bir çerçeve içinde yeniden şekillenmiş, kentin gayrimüslim unsurları özellikle iktisadi yaşamdaki hâkim konumlarını yitirmişlerdir. Bu makalenin ereği milli iktisat politikalarının yerel düzlemdeki yansımalarını Bursa ölçeğinde irdelemek ile sınırlıdır.

Milli iktisat konusu üzerinde ülkemizde yapılan en önemli çalışma Zafer Toprak'ın Milli İktisat Milli Burjuvazi adlı yapıtıdır. Toprak adı geçen eserde milli iktisat kavramının düşünsel ve politik arka planını büyük bir yetkinlikle ortaya koyduktan sonra söz konusu olgunun araçsallaştırdığı uygulama ve düzenlemeleri, bunların ekonominin çeşitli boyutlarında yarattığı sonuçları irdelemektedir. Literatürde milli iktisat kavramını özne olarak değil de bir başlık ya da dönem içinde inceleyen çalışmalar da bulunmaktadır. Bunlar arasında Korkut Boratav'ın Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002, Şevket Pamuk'un Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme adlı yapıtları belirtilebilir.

Milli iktisat politikaları ve bunların araçsallaştırdığı uygulamaların Bursa'daki yansımalarını irdeleyen bu çalışma esnasında dönemin süreli yayınlarından, arşiv kaynakları gibi birincil kaynakların yanında ikinci derecedeki eserlerden de yararlanılmıştır. Makalenin ilk aşamasında milli iktisat kavramının gelişimi ve bu doğrultuda ortaya çıkan uygulamalar genel bir yaklaşımla verilmiştir. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde milli iktisat siyasası çerçevesinde işlevselleşen uygulama ve düzenlemelerin Bursa ölçeğindeki yansımaları başlıklar altında irdelenmiş ve dünya savaşının sonunda kentteki üretim araçlarının mülkiyeti ile üretim ilişkilerin yapılanmasındaki etnik ve dinsel kompozisyonun, güdümlü politikaların merkezinde olduğu etkenler sonucunda değiştiği saptanmıştır.

1. Milli İktisat (1908-1918)

Milli iktisat kavramı; İttihat ve Terakki'nin Türk milliyetçiliğine dayanan politik yaklaşımının iktisadi düzlemdeki yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Kavram Birinci Dünya Savaşıyla birlikte fiili bir durum haline almışsa da imparatorlukta tarihselliği İkinci Meşrutiyet günlerine değin uzanmaktadır. 1908'i izleyen süreçte yaşanan politik ve sosyo-ekonomik değişim ve dönüşüm, "istibdat"- "serbesti" karşıtlığı üzerinde biçimlenmişti. Siyasal düzlemde serbesti; kişisel ve toplumsal hak ve özgürlüklerin genişletilmesini karşılayan bir içerik kazanırken, iktisadi düzlemde ise bireysel girişimin esas tutulduğu liberal bir ekonomik yaklaşımı öngörmekteydi.

İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında iktisadi alanda bireyciliği esas alan liberal düşünün en önemli savunucuları arasında; Prens Sabahaddin ve "Teşebbüs-i Şahsi ve Âdem-i Merkezîyet"çi oluşum ile İttihatçıların önemli isimlerinden Cavid Bey ve dergisi Ulûm-i İktisâdiyye ve İctimâiyye Mecmûası öne çıkarken, söz konusu dergi, meşrutiyet liberalizminin kuramsal yayın organı haline gelmişti¹. Dergi; Osmanlı toplumunun kapalı bir ekonomik anlayıştan kurtarılması², "serbestî mübâdelenin" desteklenmesi, uluslararası ticaretin her türlü engelden arındırılması ve "menfaat-i şahsiyenin" gözetilmesi ile ancak toplumsal refaha ulaşılabilineceğini³ savunan bir çizgiye sahipti. Dönemin ilk yıllarına tarihlenen liberal karakterli güçlü politik ve ekonomik söylem, imparatorlukta ki siyasi ve sosyo-ekonomik gelişmelerin yarattığı sorunlar karşısında İttihat ve Terakki'nin beklentilerini karşılamaktan uzak kalmıştı⁴. Bu beklentiler politik ve ekonomik iki ayrı düzlemde analiz edilebilir. Birincisi; ittihâd-ı anâsır hedefine yönelik Osmanlı liberalizminin önemli ölçüde başarısızlığa uğraması ve bunun sonucunda ayrılıkçı akımların güç kazanmasıydı. Bu noktada Balkan Savaşları bir kırılma noktasını oluşturmuştu. Savaşların sonunda, milliyetçiliğin tabanı genişlerken, içte gayrimüslim-Müslim eksenindeki kopuş, ittihâd-ı anâsır siyasasını önemli ölçüde geçersiz hale getirmişti. Bu olgunun İttihatçıların; Müslüman'ı gözetin, Anadolu'ya yönelen, Türk'ü ön plana çıkartan bir iktisat politikası izlemelerinde önemli bir etken olduğu söylenebilir⁵.

İkincisi ise; liberal iktisadi yaklaşımın ve kapitülasyonların etkisiyle ülke ekonomisinde yabancılardan ve gayrimüslimlerden oluşan bir ticaret ve sanayi burjuvazisinin etkinliğinin artmasıydı. İkinci Meşrutiyet liberalizminin etkisiyle lonca örgütlenmesinin kaldırılması (1913), serbest ticaret ve girişim özgürlüğünü geliştirirken, bu durumdan en çok yararlananlar yabancı girişimcilerle komprador niteliği gösteren gayrimüslimler olmuştu. İttihat ve Terakki'nin Avrupa'dan bağımsızlaşabilmek ereğine dayalı, milli bir ekonomi ve burjuvazi yaratma siyasası⁶ dikkate alındığında, ekonomik düzlemdeki bu gelişmelerin desteklenmesi ya da onanması mümkün değildi. İkinci Meşrutiyet döneminin ilk yıllarındaki liberal eksenli politik ve ekonomik yaklaşım veya düşüncelerin, İttihatçı kadroların beklentilerini karşılamaktan uzak, hatta bazen ters düşmesi, güdümlü bir siyasi ve iktisadi dönemin zeminini hazırlamıştır. Bu noktada, milli iktisat, İttihat ve Terakki'nin örgütlediği güdümlü bir ekonomik modelin inşa edildiği yegâne zemini oluşturmuştur.

XIX. yüzyılın sonlarında; devletin güdüm ve teşvikiyle oluşturulacak "milli" bir sanayi burjuvazisi aracılığı sayesinde sanayileşmeyi hedefleyen milli iktisat yaklaşımı, Ahmet Mithat ve Musa Akyiğitzade tarafından dile getirilmişti⁷. Daha sonra Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Tekin Alp gibi dönemin önemli düşünürleri de, milli iktisat yaklaşımını yaymaya ve devlet mekanizmalarını bu yönde etkilemeye çalışmışlardı. İktisâdiyat Mecmûası, İslâm Mecmûası, Türk Yurdu, Müdafaa-i

1 Zafer Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, İstanbul, 1995, s.11.

2 Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi", *TCTA*, C.III, İstanbul, 1985, s.630.

3 Toprak, *a.g.e.*, s.12.

4 Zafer Toprak, "Milli İktisat", *TCTA*, C.III, İstanbul, 1985, s.740.

5 Toprak, *a.g.e.*, s.4.

6 Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, (çev.: Fatmagül Bertay Baltalı), 3. Basım, İstanbul, 1996, s.30.

7 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, 7. Baskı, Ankara, 2003, s.26.

Maliye ve İktisâdiyye gibi süreli yayınlar, milli iktisat düşüncesinin savunulup, toplumsallaştırılmaya çalışıldığı yayın organlarıydılar. İktisâdiyat Mecmûası, kısa süre içinde İttihatçıların da desteğiyle milli iktisat düsturunun kuramsal yayın organı haline gelmişti⁸.

İktisâdiyat Mecmûası'nın ilksayısında "Mecmûamızın mesleği: Milli İktisâda Doğru" başlıklı yazıda, yarım yüz yıllık bir süre içinde sanayileşerek bağımsız bir ekonomik yapıya kavuşan Almanya modelinden ve bu modelin yaratıcısı Friedrich List⁹'ten övgü ile bahsedilmektedir¹⁰. Almanya'nın iktisadi milliyetçilik yaklaşımı; korumacı gümrük duvarları ve gümrük birliği, ulusal demiryolları aracılığıyla ulusal pazarının sınırlarını pekiştirip, homojenleştirilmesi ve ulusal sanayisini kurması, İttihat ve Terakki'nin kapitülasyonların yarattığı bağımlılıklardan kurtulma ve Osmanlı coğrafyasını eksen alan bütünleşmiş bir pazar yaratmayı amaçlayan siyasasına esin kaynağı olmuştur.

İttihat ve Terakki'nin düşünsel alandaki önemli isimlerinden Ziya Gökalp, dış müdahalelere olabildiğince kapalı, içteki kaynaklara dayalı, bütünsel (tarım ve sanayi) bir kalkınma örneği olan Almanya'dan oldukça etkilenmişti. O'na göre, bir ülke kendi yapısına uygun bir iktisadi model benimseyerek kalkınmaya çalışmalıydı. Tanzimat'tan beri süre gelen liberal iktisadi yaklaşım, geri bir tarım ülkesi niteliği gösteren Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısına uygun değildi. Osmanlı Devleti serbest ticaret ilkelerini kabullenerek, kendisini sanayileşmiş Batılı devletlerin kölesi olmaya mahkûm etmişti. Eğer ülke iktisadi yaşamını çağcılaştırmak ve özellikle sanayisini geliştirmek istiyorsa, List'in ve Rae'nin önerdiği ulusal nitelikli bir ekonomik yaklaşımı benimsemek zorundaydı¹¹.

İttihatçıların iktisadi konulardaki ideologu ve Alman örneğinden etkilenen bir başka isim olan Tekin Alp; ulusçuluğun Alman toplumunun her alanına nüfuz ettiği gibi iktisadi yaşamında da her şeyin "milli" bir bakış açısıyla değerlendirildiğini belirtiyordu. Alp, Osmanlı Türklüğünün de yükselmesi için milliyetten başka bir ilke düşünülmemeyeceğini vurgulayarak, milli iktisadı esas alan bir siyasa sayesinde, tarımda, ticarete ve sanayide dünyanın ilk sıralarına yerleşen Almanya'ya dikkat çekmekteydi¹². İktisadi milliyetçiliğin etnik boyutuna vurgu yapan Gökalp'a göre, "Türlere bir millet karakteri kazandıracak ve bir Türk kültürünün oluşmasına katkıda bulunacak etkenlerden biri, milli ekonomi idi."¹³ Milli iktisat ancak etnik türdeşliğin var olduğu bir zeminde gerçekleşebilirdi. Değişik etnik unsurlardan oluşan bir devlet, çağdaş devletin gerektirdiği ortak duygulara sahip etnik unsurun, kendi içinde gerçekleştireceği işbölümünü sağlayamayacağından, bir milleti değil ancak cemaatler birliğini oluşturabilirdi. Oysa imparatorlukta Türklerle gayrimüslimler arasında "ortak" bir vicdanın olmamasından dolayı organik bir işbölümünün

8 Toprak, *a.g.e.*, s.13.

9 F. List (1789-1846), iktisadi milliyetçilik yaklaşımının önemli düşünürlerinden birisidir. Bir ülkenin ancak sanayileşerek az gelişmişlikten kurtulabileceğini ileri sürerken, ulusların sosyo-ekonomik yapılarını dikkate alan ulusalcı bir iktisat anlayışını savunmuştur.

10 Toprak, *a.g.e.*, s.14.

11 Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, (çev.: Kadir Günay), Ankara, 2002, s.s.150-151.

12 Tekin Alp, "İktisadiyat: Berlin-İstanbul Yolu", *Türk Yurdu*, Yıl: 5, C.9, S.10 (14 Kânunusani 1331), s.12.'den ileten Toprak, *a.g.e.*, s.14.

13 Ziya Gökalp, "Millet Nedir, Milli İktisad Neden İbaretir?", *İktisadiyat Mecmuası*, C.I, Şubat 1916, s.3'den ileten, Ahmad, *a.g.e.*, s.46.

gerçekleşmesi mümkün görünmüyordu, bu durumda “millet” hali yapay bir nitelik taşıdığından milli iktisada ulaşılamazdı¹⁴. Toplumda Türklerin böyle bir işbölümünü gerçekleştirebilmeleri, kamu sektörü dışındaki alanlarda varlıklarını kanıtlamalarına bağlıydı. Milli iktisat ülküsü ancak bu şekilde hayata geçebilirdi. Dönemin önemli düşünürlerinden olan Yusuf Akçura’da Müslüman-Türk unsurun, gayrimüslimlerin ve yabancıların egemen olduğu iktisadi alanlarda onların yerini alması gerektiğini ileri sürmekteydi¹⁵. Akçura, “(Eğer) Türkler, Avrupa kapitalizminden yararlanarak, kendi aralarından bir burjuva sınıfı çıkartamazlarsa, yalnızca köylülere ve memurlardan oluşan bir Türk toplumunun yaşama şansının zayıf olacağına” işaret etmekteydi¹⁶.

Birinci Dünya Savaşı İttihatçı yönetime iktisadi bağımlılıklardan kurtulma, milli bir burjuvazi ve sanayi yaratma gibi amaçları içeren, milli iktisat politikalarını hayata geçirme fırsatını vermişti. Bu bağlamda 10.Eylül.1914’te kapitülasyonlar tek yanlı olarak kaldırıldığı gibi Düyûn-u Umûmiyye’nin de faaliyetleri askıya alınmıştı. Ülkede bulunan ve önemli ayrıcalıklara sahip bulunan yabancı sermayeli şirketler de denetim altına alınmıştı. 1915 Aralık ayında Meclise sunulan yeni gümrük tarifeleri, 23.Mart.1916’da kabul edildi ve 14.Eylül.1916’da uygulamaya konuldu¹⁷. 1916 Şubat’ında ticari işlemlerde Türkçe’nin kullanılmasını zorunlu kılan bir yasa meclisten geçirildi. Bu gelişmeler daha çok dışa dönük olarak gerçekleştirilmiş uygulamalardır. Söz konusu uygulamalara, milli iktisat ve intibâh-ı iktisâdi kavramları çerçevesinde örgütlenmiş ve daha çok içe yönelen, devletçi iktisat politikaları eşlik etmekteydi.

İttihat ve Terakki’nin savaş içinde izlediği iktisadi milliyetçilik ve bunun türevi olarak gelişen politikalar, Osmanlı ticaret burjuvazisi içindeki gayrimüslim unsurun etkinliğinin önemli ölçüde kırılmasına yol açtı. 1915 yılında (Müslüman) yerel tüccarları, esnafları ve küçük işletmecileri desteklemek üzere Esnaf Cemiyetleri kuruldu¹⁸. İmparatorluk içindeki Rumlar pek çok kez yıldırıldı ve Ermeni “tehciri” ile doğan boşluklar Türk-İslam eşraf tarafından dolduruldu¹⁹. Öte yandan karaborsacılıkla mücadele için kurulan Men-i İhtikâr Heyeti’nin özellikle gayrimüslimlere yönelmesi, Türk-Müslüman tüccarların gayrimüslim meslektaşlarını tasfiye etmesini kolaylaştırdı²⁰. Böylece iç ve dış ticaret önemli ölçüde Türk-Müslüman unsurun hâkimiyeti altına girmeye başladı. Bunda devletin bizzat gerçekleştirdiği yasal düzenlemeler ve teşvikler önemli rol oynamıştı. Ekonomik yapılanmanın etnik ve dinsel boyutunda gözlemlenen bu değişime en çarpıcı örnek, savaş öncesi ve sırasında kurulan şirketlerin kompozisyonuydu.

14 Toprak, *a.g.e.*, s.19.

15 Yusuf Akçura, “İktisat”, *Türk Yurdu*, Yıl: 6, C.12, S.12 (2 Ağustos 1917), s.179-181’den ileten, Toprak, *a.g.e.*, s.20.

16 Yusuf Akçura, “1329 Senesinde Türk Dünyası”, *Türk Yurdu*, Yıl: 3, C.VI, S.3 (3.Nisan.1914), s.2102-2103’den ileten Toprak, *a.g.e.*, s.20., ayrıca bkz. Ahmad, *a.g.e.*, s.57.

17 *Tanin*, 4.Mart.1916, s.1.

18 Bu cemiyetler, kısa bir süre sonra karaborsacılığın pekişmesine neden oldu. Ancak savaşın sonunda Türk-Müslüman unsurdan oluşan zengin bir zümrenin doğmasında önemli bir işlev gördü. İttihat ve Terakki bu olguyu, milli bir burjuvazi yaratma sürecinin doğal bir parçası olarak algıladı.

19 Toprak, *a.g.e.*, s.113.

20 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 3. Baskı, Ankara, 2001, s.422.

Liberal bir süreç olarak değerlendirilen İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında (1908-1913) kurulan anonim şirketlerin pek çoğu yabancı-gayrimüslim ortaklığına dayanmaktaydı. Oysa milli iktisat dönemi olarak nitelendirilen 1914-1918 yıllarında, ülkede kurulan 123 tane anonim şirketin çoğunun sermayesi Türk-İslam girişimciler tarafından sağlanmıştı²¹. Bu şirketler arasında Anadolu Milli Mahsûlât Osmanlı A.Ş. (1915), Konya Ticaret-i Umûmiyye T.A.Ş. (1916), Milli İthalat Kantariye A.Ş. (1916), Kayseri Milli İktisat A.Ş. (1916), Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi A.Ş. (1916), İzmir İhracat ve İthalat A.Ş. (1917) gibi ticari, Konya Mensûcât ve Emtia Yurdu Osmanlı A.Ş. (1915), Milli Mensûcât A.Ş. (1916), Ankara Mensûcât A.Ş. (1916), Ayyıldız Çimento Osmanlı A.Ş. (1917), İzmir İmarât ve İnşaat-ı Umûmiye Osmanlı A.Ş. (1918)²² gibi şirketler bulunmaktaydı. Bunların yanı sıra sigorta, ziraat, madencilik vb. alanlarda faaliyet gösteren pek çok Türk-İslam sermayeli şirkette bu dönemde kayıtlara geçmişti.

Birinci Dünya Savaşı sırasında gelişen bu şirketleşme olgusu, Anadolu'daki Türk-İslam girişimcilere kredi olanakları sağlayacak bankaların kurulmasıyla desteklenmekteydi. Bu bankalar arasında; Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası (1917), Milli Aydın Bankası (1914), Milli Karaman Bankası (1914), Akşehir Osmanlı İktisat A.Ş. (1916), Konya Ahali Bankası (1917), Manisa Bağcılar Bankası (1917), Eskişehir Çiftçiler Bankası (1918), Adapazarı İslâm Ticaret Bankası Osmanlı A.Ş. (1914) bulunmaktaydı. İttihatçılar bu bankalar aracılığıyla milli iktisat siyaseti çerçevesinde önemli adımlar attılar. İlk olarak; İstanbul'un dışında, Anadolu'da iktisadi anlamda bir kalkınmayı sağlayacak işletmelerin kurulması ve işletilmesi için gerekli finansmanın oluşturulmasında önemli bir rol üstlendiler. İkincil olarak; yarattıkları kredi olanakları sayesinde Anadolu'da Türk-İslam unsura dayalı bir burjuvazi tipinin gelişmesine katkı sağladılar. Son olarak; açıldıkları bölgelerde bir tasarruf alışkanlığının gelişmesine ve geleneksel ekonomik zihniyetlerin değişmesinde olumlu bir işlevsellik üstlendiler. Ancak Dünya Savaşı'nın ardından yaşanan süreçte bu bankaların çoğu, yabancı sermayeli bankalar karşısında rekabet edemeyerek kapandılar²³.

Birinci Dünya Savaşı, İkinci Meşrutiyet ile ivme kazanan Türk milliyetçiliği ekseninde biçimlenen güdümlü politik ve ekonomik siyasetlerin, toplumsal yapılanmada gerçekleştirdiği değişiklik ve dönüşümleri kapsayan bir süreci içermekteydi. 1908'de başlayıp 1918'de savaşın bitişi ile noktalanın dönem, imparatorluğun dağılmasını engelleyemedi. Ancak Anadolu'da 1920'lerde gelişecek olan ulusal bağımsızlık savaşının kadroları bu sürecin sonunda belirdi. Türk Kurtuluş Savaşı'nı izleyen dönemde de milli iktisat politikaları süreklilik gösterdi. Misak-ı Milli'nin belirlediği sınırlar çerçevesinde ulusal bir pazar ve piyasalar oluşturuldu.

2. Milli İktisat'ın Bursa'daki Yansımaları

İkinci Meşrutiyet dönemiyle ivmelenen Türk milliyetçiliği, toplumsal yaşamın tüm alanlarında olduğu üzere iktisadi yaşamda da önemli değişim ve

21 Ahmad, *a.g.e.*, s.50.

22 Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara, 1994, s.s.128-129.

23 Eldem, *a.g.e.*, s.211.

dönüşümlere yol açmıştı. 1908'den itibaren çerçevesi Batı tarafından oluşturulmuş bulunan küresel iktisadi yapılanmanın etkisiyle gelişen "iktisadi toplum" düşüncesi doğrultusunda, devlet eliyle girişimciliğin özendirildiği ve yeni şirketlerin kurulduğu gözlenmekteydi. Etnik ya da dinsel ayrım gözetilmeksizin, ittihâd-ı anâsır siyaseti ekseninde Osmanlı tebaasına yönelik olarak devlet tarafından örgütlenen teşvik uygulamaları, taşrada da etkisini göstermişti. Türklerin eline geçişinden itibaren imparatorluğun daima önde gelen üretim ve ticaret merkezlerinden birisi olan Bursa, İkinci Meşrutiyet ile gelişen şirketleşme olgusundan önemli ölçüde etkilenmişti. Nitekim 1908 yılında kentte birbiri ardına şirketler kurulmuştu. Bunlar arasında;

Bursa Tasarrufât-ı Müteakabile Şirketi (Yüz elli ortaklı)

Bursa Ermeni Şirketi Tasarrufiyesi (Yüz ortaklı)

Bursa Ermeni Numûne-i Terakkî Şirketi (Kıraathane işletmek vesaire ticaretiyle uğraşmak üzere oluşturulmuş elli ortaklı bir şirkettir.)

Hüdavendigâr Osmanlı Tahvilât Kolektif Şirketi (Tüccardan Kasap Hacı Ahmet Ağa ile tüccardan Aktar Necip Efendi'nin ortaklığı ile kurulan bir şirket.)

Osman Fevzi ve Hacı Mustafa ve Şürekâsı Kolektif Şirketi (Umûmun menfaatine hizmet etmek üzere Bursa dikici esnafının kurmuş olduğu bir şirket.)

Bursa Gençleri Ticaret ve Kolektif Şirketi. (Yirmi beş ortaklı)

gibi şirketler bulunmaktaydı.

Şirketlerin kurulma aşamasında, vilayet makamı Dâhiliye Nezâreti'nden aldığı talimata uyararak, 2.Ağustos.1325 / 15.Ağustos.1909 tarih ve 171 sayılı bir yazıyla Bursa Ticaret Odası'ndan; ahalinin refah düzeyinin yükseltilmesi için ticari ve iktisadi şirketlerin kurulmasına dönük teşvikler sağlanmasını öngören kararlar çerçevesinde gerekli desteği vermesini, istemişti²⁴. Ancak merkezi otoritenin teşvik politikası ve onun toplumda yarattığı ticari isteklendirme ile var olan ticari hukuksal düzenlemeler arasında önemli uyumsuzluklar bulunmaktaydı. Bu yüzden adı geçen şirketlerin kurucularının, Bursa Ticaret Odası'ndan şirketlerinin anonim şirket olarak tescil edilme istekleri, var olan yasal düzenlemelere göre şirketlerin kurulabilmesi için irâde-i seniyye gerektiğinden gerçekleştirilememişti. Bursa Ticaret Odası vilayete gönderdiği bir yazıda, Osmanlı Ticaret Kanunu'ndaki şirketlerin kuruluşunu düzenleyen maddelerin "...meşrutiyet idaresinin bahşetmekte olduğu müsadaat (izinler) ve teshilât (kolaylaştırmalar)" doğrultusunda değiştirilmesi için hükümeti bu yolda etkilemesini istemişti²⁵.

İkinci Meşrutiyet'in ruhuna uygun bir iklimde Bursa'da kurulan şirketler, yasal alt yapısı oluşturulmamış bir "iktisat toplumu" projesinin taşradaki erken örnekleriydiler. Şirketlerin etnik ve dinsel açıdan çeşitlilik göstermesi, Meşrutiyet döneminin ilk yıllarına egemen olan Osmanlıcılık düşünüsü ile uyumluydu. Burada en önemli gelişme, Müslüman-Türk unsurun, zihniyet ve kurumsallaşma bağlamında esnafın ötesine geçmeye başlamış olmasıydı. Bu olgu; ülkesel ve yerel düzlemde Türkçülük düşüncesinin kristalize olmasıyla milli iktisat siyasetlerinin hem amacını hem de hareket noktasını oluşturmuştu.

24 Faruk Üsküdari, *Eski Bursa'dan Notlar*, Ankara, 1972, s.23.

25 A.g.e., s.24.

Bursa'daki şirketleşme eğilimi ve dokuma endüstrisindeki gelişim süreci, hükümetin izlediği teşvik politikalarıyla ivme kazanarak devam etmişti. 1909 yılında Ticaret ve Nafia Nezâretî'nin ülke ölçeğinde "sanayi-i milliye-i dâhiliyemizin temini terakkîsine vesile olmak" ereğiyle düzenlediği yarışma, söz konusu siyasanın bir parçasıydı. Bursa'da gerçekleştirilen bu etkinlik çerçevesinde; Ticaret Mahkemesi Başkanının liderliğinde, Ticaret Odası'ndan Hacı Paşazade Rıza Bey, Drahanyan Agop, Kavaf Hacı Reşat, Karodakyan Karabet, tuhafiye tüccarlarından Abdurrahman Talat, sanayicilerden Hacı Tevfik, sipahi pazarı esnafından Hafız Halil Efendi'den oluşan bir kurul oluşturulmuştu. 1909 Temmuz ayında gerçekleştirilen yarışma, kentte dokumacılık sektörüne katkı sağlamayı amaçlamaktaydı²⁶. Merkezi yönetimin özendirici ve yönlendirici müdahaleleri sayesinde, 1908-1918 dönemi şirketleşme ve sanayileşme bağlamında, geçmişe göre önemli başarıların elde edildiği bir zamansallığı oluşturmuştu²⁷.

1908'den sonra kurulmuş olan Osmanlı anonim şirketlerinin listesi incelendiğinde Bursa'da bu dönemde üç anonim şirketin kurulduğu görülmektedir. Bunlar; 10.000 Osmanlı Lirası sermayesiyle²⁸ Bursa Mensûcât-ı Osmaniye Anonim Şirketi (1910), 20.000 Osmanlı Lirası sermayesiyle Hüdavendigâr Seyr-i Sefâin Anonim Şirketi (1911) ve 50.000 Osmanlı Lirası sermayesiyle Bursa Şehri Tramvay ve Tenvir-i Elektrik ve Kuvve-i Elektrikiye Osmanlı Anonim Şirketi (1915) idi. Söz konusu şirketlerden ilk ikisi daha önce Deutsche Orient Bank Bursa Şube Müdürlüğü ve Banque Imperiale Ottoman'ın müfettişliği görevlerinde bulunmuş olan İnegöllüzade Hacı Saffet Bey'in girişimiyle kurulmuşlardı²⁹. Hüdavendigâr Seyr-i Sefâin Anonim Şirketi, "Başlangıç" adlı bir vapurla iktisadi yaşama atıldıysa da verimli bir işletme haline gelemediğinden ötürü tasfiye olunmuş ve gemilerinin bir kısmı Şevkizade Tevfik Bey'e satılmıştı³⁰. Kurucuları ve hissedarları hemen hemen aynı olan ilk iki şirket, Bursa Mensûcâtı Osmaniye Anonim Şirketi adıyla dokumacılık sektöründe yoluna devam etmişti³¹.

İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarından itibaren devletin sanayi ve ticareti geliştirmeye yönelik müdahaleleri, Bursa'daki ipekli dokumacılık sektörünü olumlu etkilemişti. Kentteki girişimciler, dokuma makineleri ithal etmeye başlamışlardı. İlk dokuma makinesi 1910 yılında Dervişoğlu Kokas adında bir Ermeni tarafından kente getirilmişti³². Morukyan Dikran (1908), Dervişyan Kogas (1909), Kuyucuyan Mihran (1910), Bursa Mensûcât-ı Osmaniye Anonim Şirketi (1910), Hacı Sabri (1913) yeni gelişmeye öncülük eden şirketlerdi³³. Bursa Mensûcât-ı Osmaniye Anonim Şirketi (1910), Hacı Sabri, Hacı Şükrü, Hacı Paşa Rıza Bey, Hacı Abdullah, kardeşi Feyzullah, Boyacı Emin, Avukat Osman Nuri, Muhallebici zade Sabri Bey, Ha-

26 A.g.e., s.s.37-38.

27 İkinci Meşrutiyet devri ile önceki dönemde kurulan şirketlerin sayısal karşılaştırması için bkz.; Zafer Toprak, *Mili İktisat-Milli Burjuvazi*, İstanbul, 1995, s.s.184-195.

28 8.1.1911'de genel kurul kararıyla şirketin sermayesi 15.000 Osmanlı Lirasına çıkarılmıştır.

29 Üsküdari, a.g.e., s.s.24-25.

30 A.g.e., s.s.26-27.

31 Söz konusu şirket 1925 yılında Dokumacılık ve Trikotaj Anonim Şirketi adını almış 1930'da yaşadığı mali sarsıntı nedeniyle İş Bankası'nın bir iştiraki haline gelmiştir. Günümüzde ise İpekış adı altında yaşamına devam etmektedir.

32 Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul, 1960, s.432.

33 Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayi 1913-1915 İstatistikleri*, 3. Baskı, İstanbul, 1984, s.146.

çikyan ve Kapril'in ortaklığıyla kurulmuştu. Şirket 1914'e değin önemli bir gelişim gösterdiyse de Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve izleyen dönemde ipekçilik sektöründe önemli bir yere sahip Ermenilerin, sevk ve iskâna tabi tutulmalarından ötürü sorunlar yaşamıştı³⁴. Morukyan Dikran'a ait işletme ise, 1917'de makinele-
rinin Konya'da Mustafa Remzi Efendi'ye satılmasıyla kapanmıştı³⁵. Bunların dışında Bursa'da 1909 yılında İnstasyadis Odesif, 1911'de Tevfik, Simkeşyan Eznif, Fabrika-i Hümâyûn ve Vasilyadi Zevcesi adına olmak üzere toplam beş adet ham ipek imalatı yapan fabrika da işletmeye açılmıştı³⁶.

İktisadi kurumsallaşma bağlamında, ciddi bir gelişme gösteren kentteki şirketler çoğunlukla gayrimüslim ya da yabancıların sermayesiyle kurulmuştu. Kendi çıkarlarını Batılı devletlerin çıkarlarıyla birleştirerek, bunların kapitülasyonlar aracılığıyla elde ettikleri ayrıcalıklardan yararlanan, komprador bir burjuvazi³⁷ niteliği gösteren ve Batı ile Osmanlı İmparatorluğu arasında ekonomik araçlar haline gelen gayrimüslimler³⁸, Meşrutiyetin ilk evresindeki liberal ortamdan en çok yararlanan topluluklar olmuşlardı. Öte yanda sermaye birikiminden ve zihniyetinden, görece olarak, yoksun Müslümanlar, şirketleşme sürecinde geride kalmışlardı³⁹. Bu durum İttihat ve Terakki seçkinlerinin gözünden kaçmamıştı. 1908-1918 periyodunda yaşanacak politik gelişmeler, bir yandan iktisadi düzlemde devlet ile ekonomi arasındaki ilişkilerin yeniden şekillenmesine neden olurken diğer yandan iktisadi yaşamdaki etnik ve dinsel kompozisyonun devlet eliyle değiş(tiril)mesine zemin hazırlayacaktı. İkinci Meşrutiyet evresinin başlangıcından itibaren sivil içerikli bir toplumsal hareket olarak gelişen boykot hareketleri, etnik ve dinsel ekseninde ayrıştırmacı ve ötekileştirici bir işlevle iktisadi bağlamda; Müslüman-Türk ekseninde biçimlenen türdeş bir "sınıfın" yaratılmasına katkı sağlayacaktı.

3. Milli İktisat Siyasetinin Aracı Olarak Bursa'da Boykot

1908 Ekimi'nde Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak etmesi ve Girit'in Yunanistan'a katılmasına yönelik girişimlerin yarattığı Yunan karşıtlığı, daha önce İmparatorlukta görülmeyen ölçekte, iktisadi alana dönük yaptırımları içeren sivil bir reaksiyonun, boykot olgusunun ortaya çıkışına neden oldu. Meşrutiyetin ilk yıllarına denk düşen 1908 boykotu ağırlıklı olarak Avusturya'yı hedeflemiş ve başarılı olmuştu. Girit Sorunu'nun süreç içerisinde Osmanlı Devleti'nin aleyhine bir seyir izlemesi, Avusturya örneğine dayalı bir yaklaşımın Yunanistan'a karşı da gelişimini sağlamıştı. Adı geçen ülkelerin ürettikleri mal ve hizmetlerin satın alınmamasını öngören boykot, yerli malı üretiminin ve kullanımının desteklenmesi ve iktisadi alanda yabancılara olan bağımlılığın kaldırılması ya da en azından azaltılmasına yönelik bir toplumsal ve politik iklimin gelişmesine önemli katkılar sağlamıştı. Bunların yanında boykot olgusunun, gayrimüslim toplulukların iktisadi düzlemde tasfiye edilmelerinde de önemli bir araç haline geldiği görülmekteydi. Nitekim boykotların taşradaki yansımalarına bir örnek olmak üzere Bursa'daki boykotaj, daha çok gayrimüslimlere dönük olarak örgütlenmişti.

34 Dalsar, *a.g.e.*, s.433.

35 Ökçün, *a.g.e.*, s.146.

36 *A.g.e.*, s.s.140-141.

37 Nesim Şeker, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Bir Kent: Bursa", *Bursa Defteri*, S.1 (Bahar 1999), s.117.

38 Ahmad, *a.g.e.*, s.26.

39 Toprak, *a.g.e.*, s.107.

Girit Sorunu'nun patlak vermesi ve ardından yaşanan gelişmelerin etkisiyle 1910 Haziranı'nda Bursa'da Yunanistan'a yönelik bir boykot süreci gelişmişti. Kentte yayımlanan İttihatçı Ertuğrul Gazetesi'nde Bursa Boykot Heyeti imzasıyla çıkan bir ilanda; "Yunan Hükümeti'nin eczâ-yı memâlik-i Osmaniye'den olan ve ecdadımızdan birçok şehit kanları mukabilinde alınan Girit Adası'ndaki vahşi zulme gizlice yardım etmek ve adanın Yunanistan'a ilhakına teşebbüs eylemek gibi hareketler Osmanlı ahalisini galeyana getirmekte olduğundan, Mayıs ayının otuz birinci günü Bursa'da Yunan vapurlarıyla eşya ve emtiasına karşı boykotaj ilan olunmuştur. Muhterem Osmanlıların kemâl-i sükûnla izhâr-ı hamiyet etmelerini temenni ederiz." cümleleriyle bu boykotun gerekçesi ve yöntemi belirtilmekteydi⁴⁰. İlandan anlaşıldığı kadarıyla boykot tamamıyla Yunanistan'ın iktisadi varlığını hedeflemekteydi.

Aynı gazete nüshasının ilk sayfasında; İstanbul-Mudanya arasındaki deniz yolu hattında çalışan vapurların yetersizliği ve yavaşlığından dolayı merkezi hükümet nezdinde yapılan girişimlerin sonuç vermemesi üzerine Bursa Ticaret ve Sanayi Odası'nın gayretleriyle "Destoni" adlı Yunan orijinli bir şirketle yapılan antlaşmadan bahsedilmişti. İsmail Hakkı imzasını taşıyan yazıda; Girit Meselesi'nin patlak vermesi üzerine gerçekleştirilen boykot uygulaması nedeniyle Mudanya'da hamallar ve sandalcıların söz konusu şirkete hizmet vermedikleri belirtilmekteydi. Bu arada Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı Saffet Bey'e yönelik, hakarete varan eleştiriler yapıldığı anlatılarak, yaşanan gelişmeler üzerine Bursa milletvekillerinin çabasıyla (özellikle Tahir Bey'in gayretleriyle) "Hususi ve Milli Şirket-i Bahriye-i Osmaniye" adında bir şirket kurularak, çalışmaya başladığı açıklanmaktaydı⁴¹. Yazıda; yeni kurulan şirketin yaşatılabilmesi ve benzeri milli şirketlerin açılabilmesi için Bursalıların bu şirketleri tercih etmelerinin, "milli bir vazife olduğu" vurgulanmaktaydı⁴². Bu noktada boykotun iktisadi düzlemde "milli kuruluşların" oluşumu ve bunların üretecekleri mal ve hizmetlerin tüketilmesine dönük kitlesel bir "milli bilincin" gelişmesine katkı sağladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak burada kullanılan "milli" kavramının suni bir "Osmanlı milletine" denk düşüğünü de belirtmek gerekmektedir.

İttihat ve Terakî'nin, en azından Meşrutiyetin ilk yıllarında, izlemiş olduğu Osmanlılık siyasasının doğası, bu kavrayışın içindeki herhangi bir etnik ya da dinsel kimliğin değil "ittihâd-ı anâsırın" ön planda tutulması ve desteklenmesini öngörmekteydi. Bununla birlikte imparatorluğu oluşturan etnik unsurların birbirlerine olan yabancılaşması, başka bir deyişle ötekileşme süreci ivmelenecek devam etmekteydi. Nitekim Bursa'daki boykot esnasında kentte gazete ve mecmua satan Vatan Kütüphanesi sahibi Mehmed Salih Bey, Ertuğrul'a verdiği ilanda bazı meslektaşları tarafından çıkartılan, sattığı gazetelerin Kahyaoglu Dimitri adında bir Ruma ait olduğu yolundaki söylentileri yalanlayarak, mülkiyetindeki işletmede Yunan sermayesi bulunmadığını, bunun uydurma ve düzmece bir yalan olduğunu, belirtmek zorunda kalmıştı⁴³.

40 Ertuğrul, 8.C.1328 / 17.Haziran.1910, S.13, s.3.

41 Şirketin ilk seferi, on beş mebusun ve şirket kurucularından Mehmet Fuat ve Mani zade Hüseyin ve Aziz Beylerin katılımı ile gerçekleştirilmiştir.

42 Ertuğrul, 8.C.1328 / 17.Haziran.1910, S.13, s.1.

43 Ertuğrul, 8.C.1328 / 17.Haziran.1910, S.13, s.3.

Bir başka örnekte; kentte bir gazoz fabrikası işletmekte olan Dimistokli ve Doblidi adlı Rumlar, Ertuğrul Gazetesi'nde yayımlanan ilanlarında; Yunan emtiasına boykotaj münasebetiyle vatandaşlar tarafından haklarında yanlış bir fikir oluştuğunu hissederek, tebaa-i Osmaniye'den bulunmakla müftehir (övünen, iftihar eden) olduklarını tüm vatandaşlara arz ve ilana mecbur kaldıklarını belirtmişlerdi⁴⁴. Bu örnekler, toplumda Rum kimliğine karşıtlık biçiminde gelişen bir ayrılmaya ya da kimliklenmeye ama her halükarda bir ötekileşme sürecine işaret etmekteydi.

Boykotun yarattığı olumsuzluklardan yerel düzlemde kurtulabilmenin yegâne yolu; İttihatçı kimliği ile bilinen Ertuğrul Gazetesi'ne ilanlar verilmesinden geçmekteydi. Bu ilanların, İttihat ve Terakki'nin yerel örgütlerine dolayısıyla topluluğu etkileme gücü bulunan İttihatçı kimliğine sahip kişilere yönelik bir ileti olduğu açıktı. Söz konusu durum dikkate alındığında boykotun olası olumsuz etkilerinden sakınmak, var olan iktidarın ve yerel uzantılarının gözünde meşru bir kimliğe sahip olmakla sağlanabilmekteydi. Burada göz ardı edilmemesi gereken bir nokta da boykotun söylemde Yunanistan'ın iktisadi varlığına yönelik olarak örgütlenmesine karşın, eylemsel düzlemde sadece Yunanistan'ı değil kentteki Osmanlı tebaasına mensup Rumları da hedeflemiş olmasıydı.

İttihat ve Terakki, boykot olgusunu ulus-üstü bir "Osmanlı" kimliği çerçevesinde algılamakta ve değerlendirmekteydi. Bu bağlamda yukarıdakilere benzer örneklerin çoğalmasının yaratacağı bölünmenin ittihad-ı anâsır siyasasını zedeleyeceği aşikârdı. Etnik ve dinsel kimliğe dayalı bir parçalanma olasılığının bertaraf edilmesi, Osmanlılık kavrayışının toplumsallaştırılmasıyla mümkün görüldüğünden, İttihat ve Terakki'nin politikalarından bağımsız olmayan boykot heyetlerinin ilanlarında bu ulus-üstü kavrayışa yapılan vurgulama dikkat çekiciydi. Nitekim Bursa Boykot Heyeti'nin yerel basında zaman zaman yer alan ilanlarında; boykottan zarar gören çeşitli gayrimüslimlerin adları ve ikamet ettikleri yerler belirtildikten sonra bu kişilerin "tebaa-i devlet-i Osmaniye'den olduklarının araştırılarak anlaşıldığının" altı çizilerek, durumun düzeltilmesi istenmekteydi⁴⁵. Böylece boykotun merkezi hükümetin politikalarının belirlediği çerçevenin dışına çıkması önlenilmekteydi.

Balkan Savaşları ile birlikte, etnik ve dinsel kimliklerin üzerinde onları hemşerilik düzeyine indirgeyecek bir Osmanlılık kavrayışı ve buna dayalı bir toplum modeli önemli ölçüde geçersiz hale gelmişti. Yitirilen topraklar ve bu topraklardan Anadolu'ya yönelik sancılı göçler, cephelerde ulus-devlet ve ulusçu bir ideoloji çerçevesinde örgütlenmiş düşmanlara karşı verilen mücadele, içeride milliyetçilik duygusunun taban kazanmasına ve Müslümanlarla gayrimüslimler arasında ciddi bir bölünmeye yol açmıştı. Savaş içinde Osmanlı Devleti'nin Rum vatandaşlarının Yunanistan'a verdikleri maddi destek bu bölünmeyi keskinleştirirken, 1910'daki boykot dalgasının genişleyerek fakat daha önemlisi milliyetçi bir söylemle geri gelmesine neden oldu.

1913-1914 İslâm Boykotajı olarak adlandırılan bu süreç⁴⁶, ülkedeki Müslümanların iktisadi yaşamdaki zayıflıklarından dolayı ticareti ellerinde tu-

44 Ertuğrul, 8.C.1328 / 17.Haziran.1910, S.13, s.3.

45 Ertuğrul, 15.C.1328 / 24.Haziran.1910, S.9, s.4.

46 Toprak, a.g.e., s.109.

tan Rumların pasifize edilmesini, ülkenin Müslüman unsurlarından girişimci bir topluluğun yaratılarak desteklenmesini ve bunların ürettikleri mal ve hizmetlerin kullanımının sağlanmasıyla iç piyasayı Türk-İslâm kökenli girişimcilerin eline bırakmayı hedefleyen bir yaklaşımı üretmişti. Bu bağlamda 1913-1914 boykotajı; Türk-İslâm unsurdan oluşan bir burjuvazi tabakasının gelişimini ve bununla bağlantılı olarak “milli şirketlerin” sayısının hızla artmasını da kapsayan milli iktisat uygulamalarının bir parçası olmuştur.

4. Bursa’da İktisadi Bilinçlenme Ve Milli Himaye

Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı’nın yarattığı konjonktür sayesinde, İttihat ve Terakki’nin milli iktisat kavramı doğrultusunda örgütlenen ekonomi-politiği, iktisadi yaşamda Türk unsuru ön plana çıkarmayı öngörmekteydi. Milli iktisat hareketi içinde yer alan ve bu düşünceye önemli katkılar sağlayan Muhittin (Birgen) Bey, Halka Doğru Dergisi’nde çıkan yazılarında ülkenin en büyük eksikliğini; “kazanılan bir orta sınıfın bulunmaması yani ticaret ve sanatla uğraşan bir sınıfın” olmamasında görmekteydi⁴⁷. Birgen’e göre böyle bir sınıfın oluşabilmesi milli himaye ile mümkündür. Milli himaye; her şeyden önce toplumun, kendi milletini, kendi esnafını, kendi üreticisini korumasıydı⁴⁸. Milli iktisat bu çerçevede geniş kitlelerin bilinçlenmesi ya da bilinçlendirilmesi de gündeme getirmekteydi.

İttihat ve Terakki’nin Balkan Savaşlarını izleyen dönemdeki iktisat politikaları Birgen’in işaret ettiği bir çizgide gelişmekteydi. Parti, milli iktisat politikasının toplumsallaştırılmasında yerel örgütlerini kullanarak etkili olmaya, iktisadi düzlemde “milli” bir bilinç yaratmaya çalışmaktaydı. Bursa’daki gelişmeler bu konuda İttihat ve Terakki’nin başarılı olduğunu göstermekteydi. Nitekim yerel basında yer alan Osmanlı Sigara Kâğıdı Fabrikası başlıklı bir ilanda; Avrupa kaynaklı malların alım satımına dayalı bir ticaret etkinliğinin gaflet olduğu belirtilerek, milli sanayinin kurulabilmesi için teşvik ve himayenin önemi vurgulanmış ve Avrupa’nın iktisadi gücü karşısında rekabet edebilecek mallar üretmenin gereği üzerinde durulmuştu⁴⁹.

Milli şirketler meydana getirilmesi yolundaki teşviklerin sonucunda kentte kurulmuş bulunan Bursa Numûne-i Terâkki ve Komandit İplik Şirketi’nin bir gazetedeği ilanında yer alan; “Bursamız gibi her türlü mensûcât üretme yeteneğine sahip olduğu bilinen bir beldenin piyasasında Osmanlı ipliklerinin azlığı ve bazı türlerinin hiç bulunmaması şüphesiz her Osmanlının kalbini kanatıyordu ve bu eksiğin giderilmemesi her ferdi üzmetteydi. İşte Bursa Numûne-i Terâkki ve Komandit İplik Şirketi bu önemli ihtiyacın giderek telafisi ve bu milli gereksinimin ihyası vatanperverlik düşüncesini oluşturmuş bu amaca dönük olarak da Bursa’da bir fabrika açılmasıyla üretime başlamış ve her türlü gelişmeyi temin yolunda bir cüz’-i nâfia sıfatıyla bezl-i mesâî ve ibrâz-ı fedâkârî etmekte bulunmuş bir müessese-i milliye, bir unsur-u müfid-i millidir. Hamiyet-i milliyenin icâbât-ı güzîdesinden ümit ve intizâr olunan mukabelede bu unsur-u milliyenin beka ve devam-ı hayatını temin

47 Muhittin (Birgen), “İktisadi I, En Büyük Eksişimiz”, *Halka Doğru*, Yıl: 1, S.6 (16.Mayıs.1329), s.s.46-47’den ileten Zeki Arıkan, *Tarihimiz ve Cumhuriyet Muhittin Birgen (1885-1951)*, İstanbul, 1997., s.13.

48 Muhittin (Birgen), “İktisadi II, Milli Himaye”, *Halka Doğru*, Yıl: 1, S.7 (23.Mayıs.1329), s.59’dan ileten Arıkan, a.g.e., s.13.

49 *Ertuğrul*, 15.B.1328 / 23.Temmuz.1910, S.18, s.4.

ve yabancıların çürük mallarına bedel sağlam, dayanıklı Osmanlı ipliği iştirasıyla ispat etmektir.⁵⁰ cümleleri, ile Birgen'in üzerinde durduğu milli himaye kavramı ön plana çıkartılarak, milli şirketlerin desteklenmesi için, tüm Osmanlılar yerli malı kullanmaya çağırılmaktaydı.

Kentteki yerel basın da milli iktisat politikalarına destek vermekteydi. Ertuğrul Gazetesi'nde "Hüdavendigâr Vilayeti'nin Türk Ahalisine" başlıklı Mehmed Şerif imzasıyla yayımlanan bir yazıda; Bursa'nın Osmanlı tarihi içindeki rolüne işaret edilerek, ülkeyi ve milleti kurtarmak için uyanık olmak gereği üzerinde durulmuş ve Bursa'nın Batıya olan yakınlığına dikkat çekilmişti. Yazıya göre; Bursa ahali-sinin ilk adımda birinci vazifesi, memleketin bütün menba'ı servet ve iktisadını ele almaktı. Kıpırdayıcı, atılımcı bir gençlik ortaya çıkartmak ve memleketin her yanına yayılmış yabancı unsurları ticareten ezmek çarelerini aramak önemliydi. Yirminci yüzyıl milliyetçilik çağıydı ve bu gerçek göz ardı edilmemeliydi.

Mehmed Şerif daha sonra; "Daha dün hemen hayvanlar kadar cahil ve bihaber yaşayan Bulgarlar bu milliyet hissini, Bulgarlık duygusunu aralarına so-karak, kalpten kalbe nakletmek sayesinde bugünkü mevkie eriştiler. ...Öte de bir Yunanistan var. Bütün emeli İstanbul'a, Bursa'ya Konya'ya, Trabzon'a girmektir. Vilayetinizin içine dalınız...bütün Müslüman köylerde birer bakkal görürsünüz... Tarlayı sürmeyiz, mahsulümüzü mutlaka bakkal Nikolaki'ye taşıyoruz ve sonra bu Türklerin elinden bu surette alınan paralar ile bir Averof alıyoruz ve biz Selanik'i, Siroz'u, Kosova'yı, Girit'i kaybediyoruz. ...Seksen bin kilometre karelik bir araziye sahip olan Hüdavendigâr Vilayeti'nde Müslümanlar % 82 nüfusa sahipken ticareti düşününce % 95'i Müslümanların elinde değildir. Otuz senedir yan yana komşuluk eden bakkal Mehmed Ağa ile abacı Yanni'nin haline bakınız. Öğleüstü abacı Yanni karnı acıkınca çırağını ekmek almaya gönderir ve katiyen yanındaki Müslüman bakkaldan almaz. Yüz adım ötedeki bakkal Nikolaki'den tedarik eder. İşte bu mil-liyet duygusudur ve bu duyguyu taşımayan bir millet bu asırda yaşayamaz. ...Koca Türk! Kalk, yürü ve bir zaman kılıcına baş eğdirdiğin dünyaya yayıl. Şimdi seni atik silahın kadar bir ticarethanenin kapısı bekliyor. Bu işlerde Hüdavendigâr aha-lisi önyak olmalıdır ve büyük bir ciddiyetle Türk illerini uyandırmalıdır..."⁵¹ söz-leriyle iktisadi milliyetçiliğin millet için taşıdığı yaşamsal anlama vurgu yaparak, Bursa'nın da içinde yer aldığı Hüdavendigâr Vilayeti'nin iktisadi kompozisyo-nundaki gayrimüslim ağırlığa dikkat çekerek, Türkleri girişimciliğe, üretkenliğe, dayanışmaya en önemlisi de Rumlara karşı bir iktisadi seferberliğe davet etmek-teydi. Şerif'e göre Türk'ün eski günlerine dönmesi, iktisadi bir toplum olmasına, milli iktisat siyasasının toplumsallaşmasına bağlıydı.

Hüdavendigâr Gazetesi'nde çıkan bir yazıda ise, ülkenin ve milletin gelişebilmesi için yerli mallarına ilgi gösterilerek, bu malların sürümünün desteklen-mesi ve üreticilerinin de teşvik edilmesi gereği üzerinde durulmuştu. Yazının iler-leyen bölümlerinde milli sermayesi olmayan toplumların mahkûm sayılacağı be-lirtilerek, bu durumdan kurtulmak için yerli mallarına rağbet etme ve kullanımı konusunda ahaliyi teşvik etmenin vatani bir görev olduğunun altı çizilmişti. Yazının sonunda Bursa'da bavul üretimi yapan İslimiyeli İsmail Efendi adında bir Türk zanaatkârından bahsedilerek, onun nezdinde Türk üreticilerinin desteklen-mesi istenmişti.⁵²

50 Ertuğrul, 10.C.1329 / 8.Haziran.1911, S.61, s.4.

51 Ertuğrul, 4.S.1332 / 1.Ocak.1914, S.203, s.1.

52 Hüdavendigâr, 24.B.1330 / 9.Temmuz.1912, S.2517, s.1.

Yerel basının yanı sıra İttihat ve Terakki'nin kentteki şubesi de merkezin örgütlediği iktisat politikalarının amaçları doğrultusunda topluma yönelik çalışmalar yapmaktaydı. Milli iktisat politikalarının hedefleri çerçevesinde yapılan çalışmalarda çeşitli araçlardan yararlanılmaktaydı. Geniş kitleleri yönlendirmede önemli bir yere sahip olan din, bu araçlardan birisiydi. Meşrutiyetin, Müslümanları tembellige, işsizliğe, yoksulluğa sevk eden, dünyanın geçiciliği üzerine kurgulanmış klasik yaklaşımı reddeden, reformist İslâmcı görüşü⁵³ Bursa'ya da yansımıştı. Bursa İttihat ve Terakki Cemiyeti bu doğrultuda kentteki kulüplerinde halka açık konferanslar düzenlemekteydi. Bunlardan birisinde Hoca Celeleddin Efendi, teşvik-i sanayi ve terk-i atalet konuları üzerinde durmuştu⁵⁴. Cemiyetin kulüpleri, iktisadi anlamda sadece konferanslara ev sahipliği yapmıyordu. Kentteki Türk şirketlerinin de bu kulüpleri kullandıkları görülmekteydi. Nitekim Osmanlı İktisad Şirketi'nin hissedarlar toplantısı Ulucami civarında bulunan İttihat ve Terakki birinci kulübünde yapılmıştı⁵⁵.

Eğitim ve öğretim kurumları da iktisadi milliyetçilik bağlamında işlevsellik üstlenen araçlar arasındaydılar. İttihat ve Terakki'nin benimsemiş olduğu milli iktisat yaklaşımının en önemli boyutlarından birisi; Türk-İslâm unsura dayanan bir girişimci topluluğunu, gayrimüslimlerin yerine ikame edebilmektir. Devletin Müslüman tebaası arasında iktisadi düzlemde bir zihniyet değişimi, söz konusu amaçla yönelik temel adımlardan birisini oluşturacaktı. Bu çerçevede içinde Bursa'daki İttihat ve Terakki Mektebi'nde bir "Ticaret Sınıf-ı Mahsûsü" açılmıştı. Haberi veren gazetede "...Her tarafta ticari müesseseler, mektepler açılıyor pek durgun ve pek sönük kalmış fakat tarih-i milliyemizde eski iftihar nişaneleri bırakmış olan Türk-Osmanlı ilm-i ticari yeniden canlanıyor..." sözleriyle iktisat biliminin yeniden önem kazandığına dikkat çekilmekteydi. Bu özel sınıfın ders programında; tatbikat-ı ticariye, usûl defteri, hesab-ı ticari, ilm-i iktisad, coğrafya-i ticari, malûmat ve mekâtibat-ı ticariye ve Fransızca dersleri bulunmaktaydı. Sınıfta sabahtan öğlene değin teorik öğrenim yapılırken öğleden sonra öğrencilerin kentteki çeşitli ticarethanelerde uygulamalarda bulunması öngörülmüştü⁵⁶. Bu adım, klasik esnaf zihniyetinden, iktisat teorilerini pratikle bütünleşmiş modern girişimci tipinin yetiştirilmesi bağlamında dikkat çekiciydi.

Kentteki gayrimüslim çocukların devlet memuriyeti peşinde koşmaktansa Batı Avrupa ülkelerine ekonomi eğitimi ve öğretimi için giderek ticaret yaşamına egemen olmaları, bazı Türklerin de aynı yolu izlemelerine neden olmuştu. Yerel gazetelerin birinde Bursa tüccarlarından Remzi Efendi'nin küçük oğlu Ferid Bey'in kendi isteği ile kendi hesabına Avrupa'ya giderek, İsviçre'nin Neuchatel Ticaret Mektebi'nde dört yıllık eğitiminin üç yılını başarıyla tamamlamasından övgüyle bahsedilirken, bu tip örneklerin azlığından yakınılmış, Müslümanların bu olguyu dikkate almaları tavsiye edilmişti⁵⁷. Böylece İttihat ve Terakki'nin yönlendiriciliği ve fiili müdahaleleri ile yerel basının desteği sayesinde Bursa'da milli iktisat siyasetinin hedefleri doğrultusunda fark edilebilir ölçüde mesafe alınmıştı. Ancak kentin önde

53 Toprak, *a.g.e.*, s.104.

54 Ertuğrul, 16.R.1330 / 4.Nisan.1912, S.102, s.3.

55 Ertuğrul, 16.R.1330 / 4.Nisan.1912, S.102, s.3.

56 Ertuğrul, 23.L.1331 / 25.Eylül.1913, S.190, s.2.

57 Ertuğrul, 12.Z.1331 / 12.Kasım.1913, S.195, s.2.

gelen Müslüman simalarının dışında girişimcilik tabana yeteri kadar yayılamamıştı. Bu durumun en önemli nedeni ise sermaye birikiminin kentte ticarete hâkim olan gayrimüslimler karşısında cılız kalmış olmasıydı.

İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarına egemen olan liberal dönem, ticari düzlemde pek çok şirketin kurulmasına yol açmışsa da bunlar çoğunlukla imparatorluktaki gayrimüslim topluluklarla yabancıların ortaklığı biçiminde gelişmişti⁵⁸. Vilayet salnamelerine dayanılarak hazırlanmış bir cetvele göre; 1912 yılında imparatorluktaki 18.063 ticari işletmenin % 15'i Türklere, % 43'ü Rumlara, % 23'ü Ermenilere ve % 19'u da yabancılar, diğer gayrimüslim ve Müslüman topluluklara aitti. Endüstri ve el sanatlarını kapsayan 6.507 üretim mekânının % 12'si Türklere, % 49'u Rumlara, % 30'u Ermenilere ve % 10'u da diğer topluluklarındı⁵⁹. Bir karşılaştırma olarak, 1913 yılında Bursa'da ham ipek imalatı yapan fabrikaların sadece % 12,5'i Türklere aitken % 87,5'i gayrimüslim ya da yabancılar tarafından işletilmekteydi⁶⁰. Söz konusu rakamların desteklediği yukarıdaki olgunun da etkisiyle Balkan Savaşlarını izleyen evrede, devletin milli iktisat siyasasının bir parçası olarak, ekonomik yapılanmadaki etnik kompozisyonu Müslüman-Türk unsurun lehine değiştirmeye yönelik girişimleri hız kazanmıştı.

Savaşların neden olduğu tasarruf yetersizliği, Müslümanlar arasında iktisadi düzlemde girişimciliğe olan eğilimi sınırlamaktaydı. Milli iktisat yaklaşımının önde gelen simalarından Muhittin (Birgen) Bey'de büyük sermayeli (Türk) şirketlerin ve bankaların kurulmasındaki zorluklara dikkat çekerek, aynı meslek kolunda bulunan esnaf ve sanatkârların, çiftçilerin, küçük işletmelerin bir araya gelerek, imece şirketleri kuralmalarının doğru bir karar olacağını, savunmuştu⁶¹. Muhittin (Birgen) Bey, sorunun etnik boyutlarına da işaret ederek, Osmanlı Müslümanının ticarete kayıtsızlığı sonucunda bakkal, kasap vb. mesleklerin imparatorluktaki gayrimüslim toplulukların hâkimiyetinde olduğunu vurgulamıştı. Birgen, bu durumun mahalle ve köylere değin her yerdeki Müslümanların bir araya gelerek oluşturacakları "istihlak imece şirketleri" aracılığıyla değişeceğini düşünmekteydi⁶². Böylece ellerindeki sınırlı birikimi bir araya getirecek Türk-Müslüman unsur, hem ticarete etkin bir duruma geçecek hem de iktisadi kompozisyonun etnik çerçevesi değişecekti.

Muhittin (Birgen) Bey ile benzeri düşünceleri savunan Ahmed Cevad Bey⁶³ de ülkenin iktisadi yapılanmasındaki yabancı ve gayrimüslim toplulukların egemenliğine dikkat çekerek, teavün şirketlerinin kurulması çerçevesinde gelişecek milli ticaret, milli zanaat ve milli iktisat olgusuna vurgu yapmaktaydı. Bu düşünceler başta İstanbul olmak üzere pek çok yerde eyleme dökülmeye başlanmıştı. Bursa'da işaret edilen olgunun ilk yansımaları tarım alanında kendini göstermişti. Bu çerçevede ziraatın gelişmesi için her köy ve kasabada ufak bir finans kuruluşu olan "Zirâî Teavün" Şirketleri kurulmaya başlanmıştı. Şirketlerin amacı; her köyden

58 Toprak, *a.g.e.*, s.107.

59 O.G. Indzhikyan, *Burzhuaziya Osmanskoi İmperii*, Erivan, 1977, s.s.211-214'ten ileten Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago, 1980, s.14.

60 Ökçün, *a.g.e.*, s.142.

61 Muhittin (Birgen), "İktisadi III, İmece Şirketleri", *Halka Doğru*, S.9 (6.Haziran.1329), s.s.69-70'den ileten, Arıkan, *a.g.e.*, s.14.

62 Toprak, *a.g.e.*, s.129.

63 Türkiye'de kooperatifçiliğin öncülerinden.

belli bir miktar para ya da ürünün toplanmasıyla⁶⁴ oluşacak sermaye birikimiyle köylerin yetiştirdiği ürünlerin özelliğine göre zirâî alet ve edavat satın alınması, bunların köylülere dağıtılması ve kullanımının öğretilmesi ve zirâî sahada üretimin dolayısıyla refah düzeyinin yükseltilmesi idi. Ayrıca Romanya ve Macaristan vs. ülkelerden yeni zirâî aletler getirtilerek, bunları Bursa'da üretmek üzere demirhaneler kurulması da planlanmıştı⁶⁵. Öte yandan Bursa Sancağı'nda ziraat ve hayvancılık alanında faaliyet gösteren yabancı sermayeli şirketlerin varlığı da eleştiri konusu olmaya başlamıştı.

Gıda sektöründe önemli bir yere sahip olan İsviçre sermayeli Nestle Şirketi'nin Bursa yakınlarında bulunan üretim tesislerinde işlenen sütlerin yapılan analizinde karşılaşılan olumsuz sonuçların, yabancı sermaye karşıtı bir söyleme dönüştürülmesi, yukarıdaki olgunun açık örneklerinden birisini oluşturmaktaydı. Olayı haberleştiren Ertuğrul Gazetesi'ndeki yorumda; ülkenin servet kaynaklarını kendi çıkarları için "gaddarca" kullanmakla suçlanan Avrupa'nın, sonunda ülkedeki hayvancılığı da ortadan kaldırmaya çalıştığı savlanmaktaydı. Haber yoruma göre; ülkenin vatanperver, genç evlatları savaşlarda hayatlarını yitirirken, arkada bıraktıkları çocuklarının geçimlerini sağlayacak olan "milli zanaatımız, ziraatımız, sütçülüğümüz" Avrupalılar tarafından yağmalanmaktaydı. Bu yüzden herkes söz konusu gelişmeye karşı tepki göstermeye çağırılmıştı⁶⁶. Bu çağrı kuşkusuz yabancı sermayeye karşı açılmış bir kampanyanın yerel düzlemdeki yansımalarından yalnızca birisiydi.

Ziraatın yanı sıra kentteki ticari yaşamda da Türklerin hareketlendiği gözlenmektedir. Bursa'daki girişimci gençlerin oluşturduğu Osmanlı Terzihanesi, Bursa'nın meyve ve sebze üretimindeki yerine dayanılarak, bir konserve fabrikası için yapılan girişimin başarıyla sonuçlanması, valinin girişimleri ve Türklerden oluşan yeni yönetim kuruluyla tekrar üretime geçen Bursa Mensûcât Anonim Şirketi⁶⁷ gibi kuruluşlar ve Müslüman esnafın bir araya gelmesiyle kurulması düşünülen "Hüdavendigâr Bakkaliye Şirketi" ile "Hüdavendigâr Bezzaziye Şirketi"⁶⁸, Türk sermayesine dayalı şirketleşmenin başka bir söyleyişle girişimciliğinin yerel örnekleriydiler.

Öte yandan Bursa'nın dokumacılık sektöründeki yeri dikkate alınarak, hazır giyim alanında Müslüman girişimcilerin sayısını arttırabilmek için İslâm Hanımları Terzi Mektebi Heyet-i İdaresi tarafından Bursa'daki Müslümanlara (ailelere) biçki, dikiş, ütücülük, kolacılık ve örücülük sanatlarının öğretilmesi amacıyla bir terzi okulu açılmıştı. Günün modasına uygun tarzda elbiseler hazırlayan okulun, kadınlara meslek edindirmenin yanı sıra toplumda kadınların ilerlemesini de amaçlayan bir programı olduğu görülmektedir. İslâm Hanımları Terzi Mektebi Heyet-i İdaresi'ne göre okulun amaçları arasında; yerli dokuma ve kumaşların sürümünün arttırılmasıyla tercih edilir bir duruma gelmesine çalışılarak, iplik ve nesciye (dokuma) fabrikalarıyla bunlara bağlı esnaf ve çalışanlarının durumlarının geliştirilmesi ve geleceklerinin sağlanması, bulunmaktaydı. Kurulun bir başka önemli amacı da her surette sağlam ve dayanıklı olduklarından şüphe olunmayan yerli kumaşların,

64 Ertuğrul, 16.L.1331 / 18.Eylül.1913, S.189, s.3.

65 Hüdavendigâr Vilayeti Meclis-i Umumi 1329 Senesi Müzakeratı, Bursa, 1330, s.65.

66 Ertuğrul, 16.L.1331 / 18.Eylül.1913, S. 189, s.s.2-3.

67 Raif Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa 1876-1926*, İstanbul, 2006, s.182.

68 Hüdavendigâr, 25.Ca.1332 / 21.Nisan.1914, S. 2609, s.1.

çok ucuz ve zevkli bir dikiş ile elbiselere, giysilere dönüştürülerek, “Avrupa’nın bir takım çürük kumaşlarından yapılmış ve insanlar üzerinde hiçte hoş durmayan kalitesiz elbiselerinin” kullanılmasını önlemeye çalışmaktı⁶⁹.

Kentin ekonomik yaşamında Müslüman-Türk kimliğin, üretim ilişkilerinde gayrimüslim ve yabancı sermaye karşıtlığında beliren bir millileşme sürecine zemin oluşturduğu gözlenmekteydi. Nitekim Aydın’da bulunan bir sabun fabrikasının, ürünlerinin Bursa’da satışı nedeniyle yerel basına vermiş olduğu bir reklâm metninde yer alan; “İttihâd ve ittifak zamanı geldi.” sözlerinde iktisadi yaşamı millileştirmeye dönük bir ileti açıkça görülmekteydi⁷⁰. Reklâm metninin sonunda söz konusu ürünün yalnızca İslâm bakkallarından alınabileceğine yönelik vurgu, ekonominin yalnızca üretim değil aynı zamanda tüketim boyutunun da millileştirilmesine dönük yerel bir örnek oluşturması bakımından önemliydi. Tüketici tercihlerinde görülen yerli mallara yönelik görelî eğilim, Müslüman olmayan girişimcileri olumsuz etkilemekteydi. Bu noktada yabancı sermayeli şirketlere eklenmiş gayrimüslim girişimciler ve yabancılar, ürettikleri ya da pazarlamasını yaptıkları malları yerli malı gibi göstermeye çalışarak bir çıkış yolu bulmaya çalışmaktaydılar.

Bursa’nın önemli Türk tüccarlarından İnegöllüzade kumaşçı Raif Hacı Sabri Bey yerel basına verdiği bir ilanda, İstanbul ve Bursa’daki bazı mağazaların “vicdansızca” Avrupa emtiasını yerli malı gibi göstermeye çalıştıklarından şikâyet etmekteydi. Sabri Bey, bu olumsuzlukla mücadele edebilmek için Bursa’daki fabrikasında ürettiği kumaşları, İstanbul’da da satmak ereğiyle Mahmut Paşa’da bir şube açmıştı. İlanın ilerleyen bölümlerinde fabrikanın Bursa’da satış yerleri de adresleriyle belirtilerek, yine Türk sermayeli Bursa Mensûcât-ı Osmaniye Anonim Şirketi’nin bütün mamûllerinin de aynı dükkânlarda bulunabileceği vurgulanmaktaydı. İlanın sonunda ise vatana hizmet etme bilincine sahip tüketicilere seslenilerek, milli gurur ve onur hisleriyle üretilen övünülecek mamûlâtın satın alınmasının milli harcama olarak düşünülmesi gereği üzerinde durulmuştu⁷¹. Bu örnek de iktisadi milliyetçiliğin öngördüğü işbölümünün, millilik kavramı çerçevesinde gerçekleşmekte olduğunu göstermekteydi.

Kentte yeni açılan pulluk imalathanesinin açılışını duyurmak üzere verilmiş bir gazete ilanında yer alan, “Türk Sanatkârına Hizmet Herkese Borçtur” başlığı da milli himaye kavrayışı aracılığıyla ticari sahada Türkleri egemen kılmaya dönük seferberliğin bir kanıtıydı. Yeni açılan bu işletme, ziraatın önemli bir gelir kaynağı olduğu Bursa’da tarım alet ve makineleri konusunda piyasada tekel haline gelmiş bulunan Yunan kaynaklı ürünlerin ülke içinde ikame edilmesi çerçevesinde anlam kazanmaktaydı. Gazeteye verilen ilanda bu nokta öne çıkartılarak, tüketicilerden paralarının Avrupa ya da Yunanistan’a gitmemesi için yeni açılmış bulunan bu İslâm fabrikasına teveccüh göstermeleri istenmekteydi⁷². Manifatura Ticareti Osmanlı Anonim Şirketi’nin⁷³ kentte bir şubesini açması ve Osmanlılardan kendisi gibi şirketlere destek olmasını istemesi⁷⁴ de yukarıda betimlenen çerçeve ile ilgili idi.

69 *Hüdavendigâr*, 25.Ca.1332 / 21.Nisan.1914, S.2609, s.1.

70 *Ertuğrul*, 27.Ca.1332 / 23.Nisan.1914, S.219, s.4.

71 *Ertuğrul*, 25.C.1332 / 21.Mayıs.1914, S.223, s.4.

72 *Ertuğrul*, 8.Ş.1332 / 2.Temmuz.1914, S.229, s.5.

73 İstanbul’da 1913 yılında 25.000 Osmanlı Lirası sermaye ile kurulmuştur.

74 *Ertuğrul*, 25.C.1332 / 21.Mayıs.1914, S.223, s.5.

İşletmenin açılışı kentteki Türk sermayeli ticarethanelere yeni bir halkanın eklenmesi ve iktisadi yaşamın etnik kompozisyonunun değiş(tiril)mesi sürecinin yeni bir örneği idi. Birinci Dünya Savaşı söz konusu sürecin derinleşmesi ve hızlanması bağlamında belirleyici olacaktı.

Milli iktisat siyasası çerçevesinde örgütlenen uygulamalar, kararlar, düzenlemeler ve basının görece desteği sayesinde Bursa'da milli iktisat kavrayışının toplumsallaşmasında ciddi mesafe alındığı gözlenmekteydi. Bu olgunun doğal sonucu olarak kentteki iktisadi yapılanmada, üretim ilişkileri ve üretim araçlarının mülkiyetindeki etnik-dinsel kompozisyonda, tüketici eğilimlerinde ve tüketiciye yönelik söylemlerde önemli değişiklikler yaşanmaktaydı. Bir kırılma noktası olarak, Balkan Savaşları'nın ardından kentteki esnafın etnik ve dinsel kimlikleri, şirketlerin sermayesinin yerli olup olmaması, ticari ilişkilerde daha belirleyici bir hale gelmişti. Yerel basın, bu iktisadi temelli değişimi destekleyecek gelişmeleri milliyetçi bir gözle yorumlayarak, milli iktisat siyasasının Bursa ölçeğinde yarattığı dönüşümü hızlandırıcı bir işlevsellik üstlenmişti. Yabancı sermayeli şirketler ve ürettikleri mallara yönelik karşıt bir kampanya, milli bir kavrayış üzerinden gerçekleştirildi. Böylece Bursa'da Türk-İslam kimlikli çiftçi, esnaf, tüccar, şirket ve girişimcilerin gerek kent halkı gerekse merkezi ve yerel hükümet tarafından desteklenmesi ya da ayırt edilmesi ile billurlaşan "milli himaye" anlayışı yaşama geçirilebildi. Milli iktisat yaklaşımının araçları olarak işlevselleşen, iktisadi milliyetçilik bilinci ve milli himaye oluşturma siyasalarının, ülkedeki iktisadi yaşamda önemli bir yere sahip gayrimüslim ve yabancıların yerine Türk-İslam unsuru ikame etmek gibi önemli sonuçlar doğurduğu da burada hatırlanmalıdır.

5. Savaş Sürecinde Bursa'nın Etnik Kompozisyonundaki Değişim Ve Kent Ekonomisindeki Yansımaları

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı ekonomisi üzerinde önemli etkiler yaratmıştı. Savaşın başlamasıyla birlikte Batı'dan gerçekleştirilen ithalatın büyük ölçüde kesintiye uğraması ve bu bağlamda iç talebin karşılanmasında yerli üretimin ön plana çıkması, serbest piyasa anlayışının altüst olması, devletin ekonomi üzerindeki belirleyiciliğinin giderek artması hatta düzenleyici bir role soyunması, kapitülasyonların kaldırılarak Düyûn-u Umûmiye İdaresi'nin çalışmalarının askıya alınması, gibi gelişmeler, dışa bağımlı olmayan bir ekonomik yapılanma ve Türklerden oluşan bir "burjuvazi" yaratma gibi amaçlarla kristalize olan milli iktisat siyasasının uygulanmasını kolaylaştırmıştı.

Milli iktisat siyasasının en önemli amaçlarından birisi, devlet eliyle Müslüman-Türk unsurun iktisadi yaşamda egemen hale getirilmesiydi. Savaş içerisinde gerçekleştirilen Ermeni ve Rum sevk ve iskânı uygulamaları sayesinde Yahudilerin dışında kalan gayrimüslim topluluklar, imparatorluk içinde ticari yaşamdaki hâkimiyetlerini yitirdiler. Öte yandan Men-i İhtikâr Heyetlerinin vurgunculukla mücadele sırasında özellikle gayrimüslimlere yönelmesi, Müslüman-Türk tüccara rakiplerini tasfiyede büyük kolaylıklar sağlamıştı⁷⁵. İngiliz ve Fransız sermayeli yabancı şirketlere eklenmiş durumda bulunan pek çok Ermeni ve Rum, savaş nedeniyle

75 Toprak, *a.g.e.*, s.113.

önemli kayıplara uğramışlardı. Şimdi ise ağırlıklı olarak Ermenileri kapsayan sevk ve iskân uygulamasıyla gayrimüslim topluluklar ticari yaşamdaki konumlarını neredeyse tamamen yitirmekteydiler. Devletin işveren olduğu alanlarda da durum pek farklı değildi. Posta nakil ve teatisinde bulunan gayrimüslim müteahhitlerin mukavelenamelerinin feshedilmesi ve bunların yerini emin ve Müslüman müteahhitlerin alınmasının sağlanması⁷⁶, son uygulamaya dönük örneklerden yalnızca birisiydi. Anadolu kentlerindeki iktisadi yaşam da savaşın yarattığı politik ve ekonomik gelişmelerden etkilenmekte ve değişmekteydi.

Bursa da Balkan Savaşları ile gelişmeye başlayan etnik ve dinsel kimliklere dayalı bölünme, Dünya Savaşı ile birlikte yeni bir evreye girmişti. 1914'te Bursa Sancağı'nda Rum muhaceretiyle başlayan demografik hareketlenme, 1915 yılında Ermeni ve Rumların başka yerlerde sevk ve iskân edilmesini öngören kararlarla devam etmekteydi. Kentten ayrılan ya da ayrılmak zorunda kalan gayrimüslim topluluklar ve yabancılar nedeni ile ticari yaşamın dinamiklerinde de ciddi değişiklikler görülmekteydi. Öncelikle Bursa'daki esnaf, tüccar, küçük ve büyük ölçekli ticari işletmelerle dokumacılık endüstrisi içinde yer alan fabrikaların sermaye yapısında Müslüman-Türk unsurun lehine bir değişim yaşandı. İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti tarafından, çeşitli vilayetlerde bulunan tasfiye komisyonlarından sevk ve iskân uygulaması nedeniyle başka yerlere gönderilen Ermenilere ait fabrika, mağaza ve imalathane gibi müesseselerin boş kalmaması için, ucuz fiyatlarla Müslüman şirketlere kiraya verilmesinin istenmesi⁷⁷, söz konusu değişimin merkezi yönetimde örgütlendiğini göstermekteydi.

Resmi kayıtlara yansıyan verilere göre Bursa da dokumacılık sektöründe faaliyet gösteren, Simkeşyan Ezni' e ait işletmelerden biri Müslüman göçmenlerin, Balaban Agop'a ait işletme Evkafa, Balabanyan Manuk'a ait bir, Balaban İstefan'a ait bir, Boduryan Akpos ve Karnik'e ait iki, Boduryan Karnik ve Madam Guma'a ait bir, Simkeşyan Ezni'e ait bir, Kurdikyan Hacı Onnik'e ait bir, Gülmezyan Servişin ve Nişan'a ait bir ve Köleyan Mihran'a ait bir işletme Emlâk-ı Emiriye'nin eline geçmişti⁷⁸. Bu fiili durumun İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdürlüğü'nün, İslâm müesseselerinin çoğalmasında için kurulacak şirketlere Ermenilerden kalan menkul malların devredilmesi, esnaf ve çiftçinin alabileceği hisse senetleri çıkarılması ve bu hususta gereken diğer tedbirlerin alınarak Müslümler arasındaki ticaret hayatının terakkisinin sağlanmasını içeren resmi bildirimleri⁷⁹ ile desteklenmesi, kentin iktisadi yaşamında gayrimüslimlerin yerine Müslümanları ikame etmeyi amaçlayan siyasaların, istenilen sonucuydu.

İttihatçı yönetim yalnızca gerçekleştirdiği düzenlemeler ve uygulamalarla değil aynı zamanda oluşturduğu kurumlarla da bu sürece destek vermektedir. Bursa da İttihat ve Terakki tarafından kurulan Fukaraperver Cemiyeti, emvâl-i metrûkeden birçok fabrikalar ve yüzlerce destgâhların (tezgâh, atölye) yeniden üretken hale gelebilmesi için sahip olduğu sermayeyi kullanmaktaydı. Özellikle ordunun ihtiyaç duyduğu dokuma ürünlerinin sağlanmasında, bu üretim araçlarının

76 BOA DH. ŞFR. D. 50 / 204. 18.B.1333 / 1.Haziran.1915.

77 BOA DH. ŞFR. D. 64 / 39. 13.B.1334 / 16.Maysıs.1916.

78 Ökçün, *a.g.e.*, s.142.

79 BOA DH. ŞFR. D. 59 / 239. 29.S.1334 / 6.Ocak.1916.

işlevsel hale getirilmesine çalışılmaktaydı⁸⁰. Bu noktada Ermeni sevkinin kentin iktisadi yaşamında yarattığı sorunlar ön plana çıkmaktaydı.

Ermenilerin Bursa'dan gönderilmeleriyle ortaya çıkan ekonomik boşluğun olumsuz etkilerini azaltabilmek ereği ile Müslüman esirlerin Osmanlı şehirlerine dağıtılması kararlaştırılmıştı. Ancak bunların asli vatan olarak Türklüğü ve Osmanlı tabiiyetini kabul etmelerinin rızalarıyla sağlanarak, aile kurmaya eğilimli olanlarına, hükümetin izlediği iskân siyasetinin amaçları doğrultusunda dükkân ve sermaye sağlanması gerekli olduğundan, emvâl-i metrûke arasında bulunan dükkân, alet ve edavat-ı sanayinin iyi korunması ve gönderilecek esirlerin Müslüman muhacirler arasında bulunan dul ve kimsesiz kadınlarla evlendirilmesi düşünülmüştü. Bu çerçevede vilayete gereksinim duyulan alanlarda kalifiye Müslüman esirler gönderilmişti⁸¹. Böylece hem gayrimüslimlerin gitmesiyle ortaya çıkan ekonomik olumsuzlukların önüne geçilmeye çalışılmış, hem de demografik yapının daha türdeş bir hale gelmesi sağlanmış olunuyordu. Nitekim bu anlayış doğrultusunda Suriye'den ihraç olunup Anadolu'da iskânları kararlaştırılan ailelerin, Ermenilerden kalma arazi ve çiftliklere yerleştirilmesi öngörülmüştü⁸².

Dünya Savaşı'nın sonunda kentteki üretim araçları ve üretim ilişkilerinin etnik-dinsel kompozisyonunda, milli iktisat ve sevk ve iskân uygulamaları sayesinde ciddi bir dönüşüm yaşanmıştı. Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle sonuçlanan savaşın ardından, değişik bölgelere sevk edilmiş bulunan Rumlar ve Ermeniler eski yerlerine geri dönmeye başlamıştı. Ancak söz konusu dönüş olgusu Bursa için sınırlı kalmış ve kentin demografik kompozisyonundaki Müslüman-Türk ögenin ağırlığı daha da artmıştı. Böylece İttihatçı yönetimin başta demografi olmak üzere toplumsal yaşamın çeşitli alanlarını türdeşleştirme çabaları görece olarak başarıya ulaştı. Kentin ekonomik yaşamındaki hâkim unsurlar olan Ermeni ve Rumlar konularını önemli ölçüde yitirmişlerdi. Milli Mücadele ve izleyen dönemde uluslaşma sürecinin ivmelenmesi, bu bağlamda ulusal pazarın yaratılmasına yönelik iktisadi politikaları, Bursa'yı ulusal ekonominin başat aktörlerinden birisi haline getirdi.

Sonuç

İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında iktisadi toplum kavramı çerçevesinde merkezin örgütlediği ekonomi-politik, Balkan Savaşları'nın ardından kristalize olan, ittihad-ı anasırın çözülme süreci sonunda iktisadi milliyetçiliği eksen alan siyasalara yerini bırakmıştı. Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı politik iklim, İttihat ve Terakki'nin idealize ettiği toplumsal formasyonu paylaşmamakla birlikte ülke ekonomisinde ağırlıklı bir yere sahip, komprador özellikler gösteren Rum ve Ermeni toplulukları pasifize etmeye yönelik siyasalara hem olanak hem de meşruluk sağlamıştı. Bu bağlamda sevk ve iskân uygulamaları ile milli iktisat kavrayışı çerçevesinde örgüt-

80 Ertuğrul, 15.B.1334 / 18.Mayıs.1916, No: 325, s.1.

81 BOA DH. ŞFR. D. 57 / 261. 24.Z.1333 / 2.Kasım.1915.

82 BOA DH. ŞFR. D. 59 / 107. 19.S.1334 / 27.Aralık.1915.

lenen düzenleme, kurumsallaşma ve eylemler aracılığıyla söz konusu topluluklar, toplumsal yapılanma içinde buldukları konumlarını yitirmişlerdi. İpeğe bağlı üretim ve ticaret etkinliklerinin iktisadi yapılanmanın ağırlığını oluşturduğu Bursa, yukarıda betimlenen değişim-dönüşüm süreci içinde “yeniden” biçimlenmişti.

Kentin çok etnikli ve dinli toplumsal yapısı, İkinci Meşrutiyet’in özgürlük, eşitlik ve kardeşlik sloganları ekseninde, istibdat karşıtlığından beslenen, en azından politik düzlemde, bütüncül bir kompozisyon sergilemekteydi. Dönemin başlarında iktisadi toplum kavrayışı çevresinde örgütlenen politika ve uygulamaların yansımaları Bursa’da da görülmüş, kentin Müslim ve gayrimüslim sakinleri, din ve etnik kimlik gözetilmeksizin merkezi yönetim tarafından girişimcilik konusunda teşvik edilmişlerdi. Şehrin iktisadi yapılanmasında ağırlığı oluşturan, ipeğin öznesi olduğu üretim ve ticaret etkinlikleri, komprador nitelikler gösteren Ermeni ve Rum girişimcilerin kontrolünde idi. Aynı olgu üretimin emek boyutunda da gözlenmekteydi. Balkan Savaşları ve sonuçları, ittifak-ı anasır kavramına dayalı Osmanlılık yaklaşımının meşruluk dayanaklarını ortadan kaldırırken, milliyetçiliği eksen alan siyasarların değirmenine su taşıyordu. Bu bağlamda demografinin Müslüman-Türk ögesini toplumsal yaşam alanlarında hâkim kılmayı amaçlayan yeni bir dönemin kapıları açılmıştı.

Bursa’nın sosyo-ekonomik yapılanması, Balkan Savaşları ile başlayıp Birinci Dünya Savaşı ile gelişen etnik ve dinsel kimlik eksenli politikaların oluşturduğu bir çerçevede yeniden üretildi. İktisadi düzlemde milli iktisat kavrayışı içinde yaşama geçirilen düzenleme ve uygulamalarla kentin Müslüman-Türk unsurlarına dayalı bir burjuvazi tipi yaratılmaya çalışılırken, ekonominin tüketim boyutunda “milli bilinç” ve “milli himaye” kavramları çevresinde toplumsal bir seferberlik örgütlenmeye çalışıldı. Sevk ve iskân uygulamaları ve buna bağlı olarak gerçekleştirilen hukuki ve mali düzenlemelerle şehrin Yahudiler dışında kalan, gayrimüslim topluluklarına mensup girişimciler, tüccarlar ve üreticiler, kentin iktisadi yaşamındaki ağırlıklarını yitirdiler. Üretim araçlarının mülkiyetine ilişkin etnik ve dinsel kompozisyon yukarıda betimlenen uygulamalar aracılığıyla değiştirildi.

Kentteki sermaye yapısının etnik ve dinsel kimliğinde de ciddi bir değişim gerçekleşti. Müslüman-Türk unsur üretim ve ticaretin her alanında girişimciliğe özendirildi, yeni şirketlerin ve işletmelerin kurulması teşvik edildi. Sevk ve iskân uygulamaları sonrasında gayrimüslimlerden kalan pek çok fabrika, dükkân, tezgâh, tarla, bağ, bahçe, araç ve gereç ya el değiştirme ya da kiralama yoluyla Müslümanların kullanımına tahsis edildi. Sermayenin yetersiz olduğu durumlarda küçük tasarrufların birleştirilmesi ile kolektif sermaye yapısına sahip kooperatifler örgütlendi. Böylece milli iktisat yaklaşımının ereklerinden birisi olan, sermayenin Türkleştirilmesi yolunda belli bir mesafe kat edilebildi.

Dünya savaşı sona erdiğinde Bursa, milli iktisat politikaları ve türevi olarak gerçekleştirilen uygulamalar sayesinde iktisadi milliyetçiliğin görece olarak toplumsallaştığı bir kent görünümüne kavuşmuştu. Ekonominin sermaye, üretim, ticaret ve tüketim boyutlarında etnik-dinsel bağlamda bir türdeşlik ortaya çıkmıştı. Bu noktada, İttihat ve Terakki’nin Balkan Savaşları’nın ardından ivmelenmeye başlayan milliyetçi iktisat siyasarlarının, erekleri göz önünde tutulduğunda, Bursa ölçeğinde başarıya ulaştığını söylemek mümkün görünmektedir.

KAYNAKÇA**Arşiv**

BOA DH. ŞFR. D. 50 / 204. 18.B.1333 / 1.Haziran.1915.

BOA DH. ŞFR. D. 57 / 261. 24.Z.1333 / 2.Kasım.1915.

BOA DH. ŞFR. D. 59 / 107. 19.S.1334 / 27.Aralık.1915.

BOA DH. ŞFR. D. 64 / 39. 13.B.1334 / 16.Mayıs.1916.

BOA DH. ŞFR. D. 59 / 239. 29.S.1334 / 6.Ocak.1916.

Gazeteler

Ertuğrul

Hüdavendigâr

Tanin

Kitaplar

AHMAD, Feroz, İttihatçılıktan Kemalizme, (çev.: Fatmagül Berktaş Baltalı), 3. Basım, İstanbul, 1996.

AKŞİN, Sina, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, 3. Baskı, Ankara, 2001.

ARIKAN, Zeki, Tarihimiz ve Cumhuriyet Muhittin Birgen (1885-1951), İstanbul, 1997.

BORATAV, Korkut, Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002, 7. Baskı, Ankara, 2003.

DALSAR, Fahri, Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik, İstanbul, 1960.

ELDEM, Vedat, Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi, Ankara, 1994.

HEYD, Uriel, Türk Ulusçuluğunun Temelleri, (çev.: Kadir Günay), Ankara, 2002.

Hüdavendigâr Vilayeti Meclis-i Umumi 1329 Senesi Müzakeratı, Bursa, 1330.

ISSAWI, Charles, The Economic History of Turkey 1800-1914, Chicago, 1980.

KAPLANOĞLU, Raif, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa 1876-1926, İstanbul, 2006.

ÖKÇÜN, Gündüz, Osmanlı Sanayi 1913-1915 İstatistikleri, 3. Baskı, İstanbul, 1984.

ÜSKÜDARİ, Faruk, Eski Bursa'dan Notlar, Ankara, 1972.

Makaleler

MARDİN, Şerif, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi", TCTA, C: III, İstanbul, 1985.

ŞEKER, Nesim, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Bir Kent: Bursa", Bursa Defteri, S.1 (Bahar 1999).

TOPRAK, Zafer, "Milli İktisat", TCTA, C: III, İstanbul, 1985.

TOPRAK, Zafer, Milli İktisat-Milli Burjuvazi, İstanbul, 1995.